

**Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΣΠΕΡΜΑΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ»
ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΚΑΙ
ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΟΥΣ ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ**

Εισαγωγή

Ορισμένοι πιστεύουν ότι ο κίνδυνος που ελλοχεύει για την Ορθοδοξία λόγω της συμμετοχής της στους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους είναι είτε ο δογματικός μινιμαλισμός και ρελατιβισμός είτε ο ομολογιακός και θρησκευτικός συγκρητισμός. Γι' αυτό η λύση που προτείνουν για την αποφυγή αυτού του κινδύνου είναι η άρνηση της συμμετοχής της Ορθοδοξίας σ' αυτούς τους διαλόγους. Μια τέτοια όμως πρόταση είναι τελείως απαράδεκτη από πλευράς ορθοδόξου, όχι μόνο γιατί ισοδυναμεί με άρνηση της φύσης και της σωτηριώδους αποστολής της Ορθοδοξίας μέσα στον κόσμο, αλλά και γιατί δεν είναι καθόλου σύμφωνη με την ορθόδοξη πατερική πρακτική και παράδοση.

Το θεολογικό παράδειγμα που μας προσφέρει εν προκειμένω ο φιλόσοφος και μάρτυς Ιουστίνος με βάση την έννοια του «σπερματικού λόγου», αλλά και η εκλεκτική στάση του Μ. Βασιλείου και άλλων Πατέρων έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας, που ουσιαστικά συνεχίζουν την πρακτική διάσταση της θεολογίας του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο», δίνουν, νομίζουμε, πλήρως ικανοποιητική λύση στο ανωτέρω πρόβλημα.

Ας δούμε όμως κατ' αρχήν ποια είναι η έννοια του «σπερματικού λόγου» στη θεολογία του Ιουστίνου, για να κατανοήσουμε στη συνέχεια τη σημασία της για τους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους.

**α. Η έννοια του «σπερματικού λόγου» στη θεολογία του φιλοσόφου
και μάρτυρα Ιουστίνου**

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι ο Ιουστίνος παρέλαβε την έννοια του «σπερματικού λόγου» από το λεξιλόγιο της στωικής φιλοσοφίας¹. Εντούτοις το περιεχόμενο, με το οποίο χρησιμοποιήθηκε η έννοια αυτή στη θεολογία του δεν έχει καμιά ουσιαστική σχέση με το στωικισμό.

Κατά τη στωική φιλοσοφία ο «σπερματικός λόγος» νοείται είτε ως ο παγκόσμιος και καθολικός θείος λόγος, ο οποίος ενυπάρχει ως πυροειδές πνεύμα μέσα στην ύλη, συνιστώντας την ενδοκόσμια λογική αρχή και δύναμη του κόσμου, που δημιουργεί, διαπερνά και συνέχει

¹ Βλ. Α. Θεοδώρου, *Η θεολογία του Ιουστίνου, φιλοσόφου και μάρτυρος, και οι σχέσεις αυτής προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν*, Αθήναι 1960, σ. 98.

νομοτελειακά όλα τα επί μέρους όντα², είτε ως ο επί μέρους λόγος, ο οποίος ενυπάρχει σ' όλα τα καθέκαστα όντα που ως μέρη του κόσμου περικλείουν μέσα τους ένα αντίστοιχο κομμάτι του παγκόσμιου και καθολικού λόγου³. Με την έννοια αυτή όλοι οι σπερματικοί λόγοι που ενυπάρχουν στα επί μέρους όντα εμπεριέχονται στον παγκόσμιο και καθολικό θείο λόγο και αποτελούν αποσπασματικές εκφάνσεις του⁴. Ιδιαίτερα στον άνθρωπο ο σπερματικός λόγος, που ως μέρος του καθολικού και παγκόσμιου λόγου διαπερνά και συνέχει το σώμα του, δεν είναι άλλος κατά τη στωική αντίληψη από την ίδια την ψυχή του. Έτσι ο άνθρωπος απεικονίζει ουσιαστικά ολόκληρο τον κόσμο, αποτελώντας ένα μικρόκοσμο, εφόσον όλος ο κόσμος νοείται ως σώμα που εμψυχώνεται και συνέχεται από τον καθολικό και παγκόσμιο λόγο⁵. Εν προκειμένω η έννοια του σπερματικού λόγου της Στοάς, ιδιαίτερα μάλιστα σε καθαρά ανθρωπολογικό επίπεδο, είναι, όπως αντιλαμβανόμαστε, άρρηκτα συνδεδεμένη με έναν ιδιάζοντα πανθεϊσμό που χαρακτηρίζει γενικότερα ολόκληρη τη στωική φιλοσοφία.

Αντίθετα κατά τον Ιουστίνο ο «σπερματικός λόγος» δεν σχετίζεται με τον παγκόσμιο και καθολικό λόγο ή τον πανθεϊσμό της στωικής φιλοσοφίας, αλλά με το Λόγο του Θεού, για τον οποίο γίνεται λόγος στον πρόλογο του *Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου*⁶. Έτσι ο «σπερματικός λόγος» είναι γι' αυτόν η έμφυτη δύναμη του Λόγου του Θεού που ενυπάρχει και ενεργεί σε κάθε άνθρωπο ανεξαιρέτως, με την οποία ο Λόγος φωτίζει τη συνείδηση και τη διάνοια του ανθρώπου και τον καθοδηγεί στη μερική ανεύρεση της αλήθειας⁷. Εν προκειμένω δηλ. η βάση, πάνω στην οποία ο Ιουστίνος αναπτύσσει τη διδασκαλία του για το σπερματικό λόγο δεν είναι στωική αλλά πέρα για πέρα βιβλική, σχετιζόμενη με την ιωάννεια περί Λόγου διδασκαλία. Απλώς διατυπώνει με στωική ορολογία την ιωάννεια αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η φωτιστική ενέργεια του Λόγου στον κόσμο δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στους Χριστιανούς, αλλά επεκτείνεται σε όλους τους ανθρώπους, εφόσον ο Λόγος κατά τον Ιωάννη ως «το φως το αληθινόν... φωτίζει πάντα

² Βλ. Διογένη Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων*, VII, 136. Βλ. και Α. Θεοδώρου, όπ. παρ., σ. 100· J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, I. Teil (Altertum und Mittelalter), Verlag Herder, Basel – Freiburg – Wien 1974, σ. 254 εξ.· W. Röd, *Der Weg der Philosophie von den Angängen bis ins 20. Jahrhundert*, Bd. I (Altertum, Mittelalter, Renaissance), Verlag C. H. Beck, München 1994, σ. 206 εξ.

³ Βλ. É. Bréhier, *Histoire de la Philosophie*, tome 1 (L'Antiquité et le Moyen âge), Librairie F. Alcan, Paris 1928, σ. 215.

⁴ Βλ. J. Hirschberger, όπ. παρ., σ. 255.

⁵ Βλ. W. Röd, όπ. παρ., σ. 207.

⁶ Βλ. Α. Θεοδώρου, όπ. παρ., σ. 73· του ίδιου, «Ητο ο Ιουστίνος Χριστιανός φιλοσοφών ή φιλόσοφος χριστιανίζων;», στο *Εκκλησία* 37 (1960), σ. 211. Βλ. επίσης Αναστασίου Γιαννουλάτου, Αρχιεπισκόπου Τυράνων και πάσης Αλβανίας, *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία (Μελετήματα Ορθόδοξου προβληματισμού)*, Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2005, σ. 196.

⁷ Βλ. Α. Θεοδώρου, *Η θεολογία του Ιουστίνου, φιλοσόφου και μάρτυρος, και αι σχέσεις αυτής προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν*, Αθήναι 1960, σ. 104.

Με βάση τα δεδομένα αυτά ο Ιουστίνος υποστηρίζει την άποψη ότι όλες οι αλήθειες, στις οποίες οδηγήθηκε η προχριστιανική ανθρωπότητα είναι ουσιαστικά προϊόντα της φωτιστικής ενέργειας και παρουσίας του σπερματικού θείου Λόγου που ενεργεί αδιάκριτα σ' όλους τους ανθρώπους, εφόσον βέβαια δεν συσκοτίζεται από τα πάθη και τις επιθυμίες τους⁹. «Ōsa gr̃», σημειώνει, «kalij ʒeʹ TMfqšgxanto kaʹ eáron of filosof̃»santej À nomoqet̃»santej, katʹ lŌgou mšroj diʹ eŌršsewj kaʹ qewr...aj TMstʹ pohnqšnta aŬtoʹj»¹⁰. Έτσι όχι μόνο οι αλήθειες της Π. Διαθήκης, αλλά και οι αλήθειες της ελληνικής αρχαιότητας είναι στενότατα συνδεδεμένες με την αποκαλυπτική παρουσία και επενέργεια του Λόγου. Ενώ όμως στην εποχή της Π. Διαθήκης ο Λόγος ενεργούσε αποκαλυπτικά και άμεσα στους Πατριάρχες και τους Προφήτες ως άσαρκος Λόγος¹¹, στην περίοδο της ελληνικής αρχαιότητας ενεργούσε έμμεσα ως σπερματικός λόγος μέσω των διαφόρων φιλοσόφων, ποιητών και συγγραφέων. Γι' αυτό και όλες οι αλήθειες που διατυπώθηκαν από τους Έλληνες φιλοσόφους, ποιητές και συγγραφείς, επειδή ακριβώς οφείλονται στην επενέργεια του σπερματικού θείου λόγου μπορούν να θεωρηθούν σε τελευταία ανάλυση ως αλήθειες χριστιανικές¹². Όπως πολύ χαρακτηριστικά τονίζει ο Ιουστίνος, «oŬc Ōti ʒllŌtriʒ TMsti tʹ lʹlftwnoj didʒgmata toà Cristoà, ʒllʹ Ōti oŬk æsti pʹfnth Ōmoia, éesper oŬdé tʹ tîn ʒllwn, Stwîkîn te kaʹ poihtîn kaʹ suggrafšwn. »kastoʹj gr̃r tij ʒpŌ mšrouj toà spermatikoà qe...ou lŌgou tŌ suggenéj Ðrîn kalij TMfqšgxato»¹³. Γι' αυτό και καταλήγει αβίαστα στο συμπέρασμα: «Ōsa oân parʹ p©si kalij eʹʒrhtai, 'mîn tîn Cristianîn TMsti»¹⁴. Η θέση του αυτή δεν είναι αυθαίρετη ούτε αποτελεί καρπό ενός λανθάνοντος θεολογικού συγκρητισμού, αλλά συνιστά συνεπή κατάληξη της θεολογίας του για τη λειτουργία και επενέργεια του σπερματικού λόγου σ' όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Εφόσον, όπως διευκρινίζει, όλοι οι φιλόσοφοι και συγγραφείς της προχριστιανικής ανθρωπότητας μπόρεσαν να δουν και να συλλάβουν ορισμένες αλήθειες, έστω και αμυδρά, μέσω του υπάρχοντος μέσα τους σπερματικού θείου λόγου, της «ενούσης εμφύτου του λόγου

¹⁴ Βλ. όπ. παρ., PG 6, 465 C.

σποράς», όπως λέει χαρακτηριστικά¹⁵, δεν είναι δυνατόν οι αλήθειες αυτές να θεωρούνται ξένες προς την χριστιανική πίστη, στην οποία υπάρχει η πλήρης αποκάλυψη της αλήθειας εκ μέρους του σαρκωθέντος Λόγου.

Με την έννοια αυτή ακριβώς υποστηρίζει ότι όλοι όσοι έζησαν κατά την προχριστιανική αρχαιότητα σύμφωνα με τις επιταγές του Λόγου, όχι μόνο οι άνδρες της Π. Διαθήκης που δέχθηκαν την αποκάλυψη του άσαρκου Λόγου, αλλά και οι Έλληνες φιλόσοφοι που καθοδηγούνταν από το σπερματικό θείο λόγο, μπορούν να θεωρηθούν ως Χριστιανοί, ακόμη κι' αν θεωρήθηκαν από τους συγχρόνους τους ως άθεοι. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «of met' Iōgou biēsantej Cristiano... e,si, k'n Ξqeoι TMnom...sqhsan, oEon TMn "Ellhsi mén Swkrfthj ka' 'Hrřkleitoj ka' of Ómoioi aÜtoj, TMn barbfroij dé□'Abra'm ka' 'Anan...aj ka' 'Azar...aj ka' Misa³l ka' 'Hl...aj ka' Ξlloi pollo..., ĩn tĳ prfxeij À tĳ NnÒmata katalšgein makrŌn eĩnai TMpistfmenoι tanàn paraitoÚmeqa»¹⁶.

Ωστόσο η πληρότητα της αποκάλυψης των θείων αληθειών υπάρχει κατά τον Ιουστίνο μόνο μέσα στον Χριστιανισμό, ο οποίος είναι κατ' αυτόν η μόνη «άσφαλής τε καί σύμφορος» φιλοσοφία¹⁷. Κι' αυτό γιατί μόνο μέσα στον Χριστιανισμό διασώζεται στην πληρότητα και την αυθεντικότητά της η διδασκαλία του Λόγου, ο οποίος δεν ενήργησε μέσα στην ιστορία απλώς ως σπερματικός λόγος, οδηγώντας τους ανθρώπους μόνο στη μερική ανεύρεση της αλήθειας, αλλά αποκαλύφθηκε ολόκληρος ως σαρκωμένος Λόγος στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, οδηγώντας τους πιστεύοντες σ' Αυτόν στην πληρότητα και την αυθεντικότητα της αλήθειας που αποκάλυψε. Άλλωστε, όπως τονίζει ο Ιουστίνος, ο «σπερματικός λόγος» σε σχέση με την πληρότητα του Λόγου του Θεού δεν αποτελεί παρά μόνο «σπέρμα... και μίμημα» του θείου Λόγου που δόθηκε στους ανθρώπους κατά χάριν και ανάλογα με τη δύναμή τους, ώστε να μπορούν με τον τρόπο αυτό να μετέχουν αμυδρά και κατά μίμηση στην αποκεκαλυμμένη αλήθεια του σαρκωμένου Λόγου του Θεού εν Χριστώ¹⁸. Γι' αυτό και η διδασκαλία της χριστιανικής πίστης είναι κατ' αυτόν πολύ ανώτερη σε σχέση με τη διδασκαλία της ελληνικής φιλοσοφίας και διανόησης¹⁹. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα

¹⁵ Βλ. όπ. παρ., PG 6, 468 A.

¹⁶ Βλ. *Απολογία Α' υπέρ Χριστιανών, Προς Αντωνίνον τον Ευσεβή*, 46, PG 6, 397 C.

¹⁷ Βλ. *Διάλογος προς Τρύφωνα Ιουδαίον* 8, PG 6, 492 D.

¹⁸ Βλ. *Απολογία Β' υπέρ Χριστιανών, Προς την Ρωμαίων Σύγκλητον*, 13, PG 6, 468 A: «'Eteron gfr TMsti spřma tinŌj ka' m...mhma kat' dŪnamin doqšn, ka' ›teron aÜtŌ oá kat' cřrin t³n řp' TMke...nou ¹ metous...a ka' m...mhsij g...netai».

¹⁹ Βλ. όπ. παρ., 10, PG 6, 460 B: «MegaleiŌtera mén oân přshj řnqrwpe...ou didaskal...aj fa...netai tĳ ¹mštera diĳ toà tŌ logikŌn tŌ Ólon tŌn fanšnta di' ¹m©j CristŌn gegonšnai, ka' sĳma ka' IŌgon ka' yuc»n».

πρέπει να απαξιώνεται η ελληνική φιλοσοφία και σκέψη, επειδή δεν έχει την πληρότητα της χριστιανικής αποκάλυψης. Στο σημείο αυτό ο Ιουστίνος είναι απολύτως σαφής.

Άλλωστε είναι γεγονόςς αδιαμφισβήτητο ότι η θετική αυτή αξιολόγηση της ελληνικής φιλοσοφίας και γενικότερα του Ελληνισμού που κάνει ο Ιουστίνος με βάση τη θεολογία του «σπερματικού λόγου», καίτοι πρωτότυπη και μοναδική στη διατύπωσή της, έχει τεράστια σημασία για τη δημιουργική εξέλιξη και πορεία της λειτουργικής σχέσης μεταξύ Χριστιανισμού και Ελληνισμού μέσα στην ιστορία. Κι' αυτό παρά το γεγονός ότι υπήρχαν άκρως αντίθετες και αποκλειστικές τάσεις τόσο από το σύγχρονό του Τατιανό στην Ανατολή όσο και από το λίγο μεταγενέστερό του Τερτυλλιανό στη Δύση, που προσπαθούσαν και οι δυο τους, ο καθένας από τη δική του σκοπιά και με το δικό του τρόπο, να τορπιλίσουν οιαδήποτε σχέση μεταξύ Χριστιανισμού και Ελληνισμού. Ως γνωστόν, καίτοι ο Τατιανός, αναγνωρίζει τη σημασία της προσωπικότητας του Ιουστίνου, αποκαλώντας τον μάλιστα «θαυμασιώτατο»²⁰, διαφοροποιείται εν προκειμένω πλήρως απ' αυτόν, κατηγορώντας συλλήβδην όλους τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους και ποιητές και απορρίπτοντας τελείως την αξία της ελληνικής φιλοσοφίας και διανόησης²¹. Το ίδιο επιδιώκει από τη δική του πλευρά και ο Τερτυλλιανός στη Δύση, ισχυριζόμενος ότι δεν υπάρχει κανένα κοινό σημείο μεταξύ Αθηνών και Ιεροσολύμων ή κάποια συμφωνία μεταξύ πλατωνικής Ακαδημίας και Εκκλησίας²², θεωρώντας μάλιστα όλους τους φιλοσόφους, ακόμη και τον Πλάτωνα, ως πατριάρχες των αιρέσεων²³. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη των ακραίων αυτών και αποκλειστικών θέσεων η παραπάνω θετική αξιολόγηση του Ελληνισμού εκ μέρους του Ιουστίνου με βάση τη θεολογία του «σπερματικού λόγου» όχι μόνο αποτέλεσε την απαρχή για την προσέγγιση μεταξύ Χριστιανισμού και Ελληνισμού, που ανέλαβαν τον επόμενο αιώνα οι αλεξανδρινοί θεολόγοι Κλήμης και Ωριγένης, αλλά και οδήγησε κατόπιν στη σύζευξη Χριστιανισμού και Ελληνισμού που πραγματοποίησαν με αξιοθαύμαστο τρόπο κυρίως οι Καππαδόκες Πατέρες. Ιδιαίτερα μάλιστα η εκλεκτική στάση και πρακτική έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας που συνιστά ο Μ. Βασίλειος στην ομιλία του *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων*²⁴, αν δεν προϋποθέτει, ωστόσο εναρμονίζεται πλήρως με τη θεολογία του «σπερματικού λόγου» του Ιουστίνου. Άλλωστε στο

²⁰ Βλ. *Προς Έλληνας* 18, PG 6, 848 A.

²¹ Βλ. λ.χ. *οπ. παρ.*, 2-3, PG 6, 805 C – 812 B.

²² Βλ. *De praescriptionibus adversus haereticos* 7, PL 2, 20 B: «Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat, ipsam quoque in suas haereses multipartitam varietate sectarum invicem repugnantium. Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid Academiae et Ecclesiae?».

²³ Βλ. *De anima* 23, PL 2, 686 D· *Adversus Hermogenem* 8, PL 2, 204 C.

²⁴ Βλ. 3, PG 31, 569 B – 572 B.

έργο του Όροι κατά πλάτος φαίνεται ότι γνωρίζει καλά την έννοια του «σπερματικού λόγου», αξιοποιώντας την μάλιστα κατάλληλα, για να οικοδομήσει πάνω σ' αυτήν το «αδίδακτον» της αγάπης προς το Θεό που χαρακτηρίζει κατ' αυτόν την ανθρώπινη φύση²⁵.

Πέρα απ' αυτό όμως εκείνο που ενδιαφέρει κυρίως το θέμα μας είναι ότι η θεολογία αυτή του «σπερματικού λόγου» δίνει, όπως αντιλαμβανόμαστε, τη δυνατότητα στον Ιουστίνo όχι μόνο να αποφύγει την ομολογιακή ή θρησκευτική αποκλειστικότητα, αλλά και να κάνει ένα γόνιμο και δημιουργικό διάλογο τόσο με τον Ιουδαϊσμό όσο και με τον Ελληνισμό, θεωρώντας τους ως χώρους μερικής αποκάλυψης των χριστιανικών αληθειών, χωρίς ωστόσο ούτε να θίγει ή να απαξιώνει αυτούς, με τους οποίους διαλέγεται, ούτε να χάνει τη χριστιανική του ταυτότητα, ολισθαίνοντας στον θεολογικό συγκρητισμό. Ας έρθουμε όμως να δούμε ποια σημασία μπορεί να έχει η θεολογία αυτή του Ιουστίνου για τους διαχριστιανικούς και τους διαθρησκευτικούς διαλόγους που διεξάγει η Ορθοδοξία στην εποχή μας.

β. Η σημασία της θεολογίας του «σπερματικού λόγου» για τους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους

Είναι γεγονός ότι η θεολογία του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο», παρά την προφανή οικουμενική και αντι-αποκλειστική σημασία της, δεν αξιοποιήθηκε μέχρι τώρα συστηματικά από πλευράς ορθόδοξου ούτε στους διαχριστιανικούς ούτε στους διαθρησκευτικούς διαλόγους. Ειδικότερα μάλιστα όσον αφορά τους διαθρησκευτικούς διαλόγους απουσιάζει η συστηματική ανάπτυξη μιας θεολογίας, που θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για τη θετική στάση της Ορθοδοξίας έναντι των άλλων θρησκειών, με σκοπό όχι μόνο να καταστήσει εποικοδομητικό το διαθρησκευτικό διάλογο, αλλά και να διευκολύνει το έργο της ορθόδοξης ιεραποστολής²⁶. Αντίθετα πολλές φορές γινόμαστε μάρτυρες του γεγονότος ότι η έλλειψη μιας τέτοιας θεολογίας καθιστά ευκολότερη την εμφάνιση ακραίων και αποκλειστικών τάσεων, αντίστοιχων με εκείνες του Τατιανού και του Τερτυλλιανού, με αποτέλεσμα όχι μόνο να παρεξηγείται ο διαθρησκευτικός διάλογος, αλλά και να δυσχεραίνεται ανεπίτρεπτα το έργο της ορθόδοξης ιεραποστολής. Ως εκ τούτου η

²⁵ Βλ. 2, 1, PG 31, 908 BC: «'Ad...daktoj mén ' prŌj tŌn QeŌn egēph. OŪte g'r fwt' ca...rein, ka' zw'aj ċntipoiēsqai par' ŷllou memaq»kamen, oŪte tŌ egap'n toŷj tekŌntaj A qreyamšnouv »teroj tM d...daxen. OŪtwj oân, A ka' polŷ m©llon toâ qe...ou pŌqou oŪk æxwqšn tMstin ' mēqhsij· ēll' ðmoâ tŷ sustfsei toâ zēou toâ ċnqrēpou fhm', spermatikŌj tij lŌgoj 'm©n tMgkatabšblhtai oŷkoqen æcwn tŷj ċformj t'aj prŌj tŌ egap'n o,keiēsēwj. "Ōnper tŌ didaskaleŋon tīn tMntolīn toâ Qeoâ paralabŌn, gewrgeŋ met' tMpimele...aj, ka' tMktršfein met' tMpist»mhj, ka' e,j tele...wsin ŷgein Qeoâ cŷriti pšfukēn».

²⁶ Βλ. μια πρώτη προσπάθεια που κάνει προς την κατεύθυνση αυτή ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας κ. Αναστάσιος Γιαννουλάτος, αναφερόμενος με συντομία μεταξύ των άλλων και στη θεολογία του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο» (βλ. όπ. παρ., σ. 196 εξ.).

θεολογία του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο» είναι κατά την άποψή μας ό,τι πιο πρόσφορο μπορεί να δώσει η πατερική θεολογική παράδοση, προκειμένου να αποτελέσει το θεολογικό υπόβαθρο, αλλά και το πιο κατάλληλο μοντέλο για τη στάση που πρέπει να τηρεί η Ορθοδοξία στην εποχή μας κατά τη διεξαγωγή των διαχριστιανικών και κυρίως των διαθρησκευτικών διαλόγων. Με άλλα λόγια πιστεύουμε βαθύτατα ότι η εφαρμογή της θεολογίας αυτής του Ιουστίνου στους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους συμβάλλει αποφασιστικά από πλευράς ορθοδόξου όχι μόνο στην υπέρβαση της ομολογιακής ή θρησκευτικής αποκλειστικότητας (Exklusivismus), αλλά και στην υπέρβαση της ομολογιακής ή θρησκευτικής περιεκτικότητας (Inklusivismus), ενώ ταυτόχρονα διασώζει και προβάλλει τη σωτηριώδη πληρότητα και αυθεντικότητα του αποκεκαλυμμένου λόγου του Θεού εν Χριστώ μέσα στην Εκκλησία.

Ας έλθουμε όμως να δούμε πιο αναλυτικά πώς θα μπορούσε η σύγχρονη Ορθοδοξία να αξιοποιήσει τις ανωτέρω επί μέρους πτυχές της θεολογίας του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο» στους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους που διεξάγει.

Κατ' αρχήν πρέπει να τονίσουμε ότι όλες οι επί μέρους πτυχές της θεολογίας του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο» που αναφέραμε πιο πάνω, καίτοι αναφέρονται αποκλειστικά στους φιλοσόφους και ποιητές της ελληνικής αρχαιότητας, λόγω ακριβώς του ειδικού και συγκεκριμένου σκοπού των δύο *Απολογιών* του, στις οποίες απαντούν, δεν έχουν την εφαρμογή τους ασφαλώς μόνο στον αρχαιοελληνικό κόσμο, αλλά σε όλους τους εκτός του Χριστιανισμού ανθρώπους κάθε εποχής. Κι' αυτό γιατί ο «σπερματικός θείος λόγος» δεν περιορίζεται ούτε τοπικά ούτε χρονικά, αλλά ενεργεί κατ' αυτόν αδιακρίτως και διαχρονικά σ' ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Έτσι τόσο η θέση του που αναφέρεται στην αξιολόγηση των αληθειών του Ελληνισμού, σύμφωνα με την οποία «Όσα... par' p©si kalij eḡrhtai, 'mîn tîn Cristianîn TMsti», όσο και η θέση του που σχετίζεται με την αξιολόγηση των ανθρώπων που έζησαν πριν από τον Χριστό, σύμφωνα με την οποία «of met' IÖgou bièsantej Cristiano... e,,si, k'n Ξqeoi TMnom...sqhsan», κατανοούμενες και οι δύο μέσα στο πλαίσιο της λειτουργίας και επενέργειας του «spermatikoa qe...ou IÖgou» στις συνειδήσεις των ανθρώπων που βρίσκονται εκτός της Εκκλησίας σε κάθε τόπο και σε κάθε εποχή, δεν αφήνουν περιθώριο θρησκευτικής απαξίωσης ούτε του ανθρώπου που έτυχε να γεννηθεί και να συνεχίζει να ζεί ως ετερόδοξος ή ετερόθρησκος ούτε της Ομολογίας ή της θρησκείας, την οποία πρεσβεύει. Όπως ο Λόγος ενήργησε ως σπερματικός μέσα στον Ελληνισμό, οδηγώντας τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους και ποιητές στη μερική ανεύρεση της αλήθειας, έτσι μπορεί να ενεργεί και σε κάθε άλλη ανθρώπινη κοινωνία ή πολιτισμική κοινότητα που πρεσβεύει

μια συγκεκριμένη Ομολογία ή θρησκεία. Βεβαίως η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε μια χριστιανική Ομολογία και μια οποιαδήποτε άλλη θρησκεία είναι εν προκειμένω τεράστια, γιατί κάθε χριστιανική Ομολογία δέχεται, έστω και με το δικό της διαφορετικό τρόπο, τη διδασκαλία του Χριστού, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με οποιαδήποτε άλλη θρησκεία. Ωστόσο ο «σπερματικός θείος λόγος» δεν παύει να είναι ενεργός και να «φωτίζει» κατά τον Ευαγγελιστή Ιωάννη «πάντα άνθρωπον ερχόμενον εις τον κόσμον» είτε είναι πιστός μιας χριστιανικής Ομολογίας είτε είναι πιστός μιας οποιασδήποτε άλλης θρησκείας. Από την άποψη αυτή η λειτουργία του «σπερματικού λόγου» εκτός της Ορθοδόξου Εκκλησίας αποτελεί το συνδετικό κρίκο των διαφόρων Ομολογιών και θρησκειών με τον ίδιο τον εαυτό της. Κατέχοντας η ίδια το πλήρωμα της αποκεκαλυμμένης εν Χριστώ θείας αλήθειας δεν μπορεί παρά να αισθάνεται τρόπον τινά πνευματική συγγένεια με όλες τις Ομολογίες ή τις θρησκείες που έχουν έστω και σπέρματα αυτής της αλήθειας, οφειλόμενα στην επενέργεια του «σπερματικού θείου λόγου» μεταξύ των πιστών τους.

Έτσι με βάση τα δεδομένα αυτά τίποτε από τα «καλώς ειρημένα» δηλ. από τις αλήθειες που απαντούν στις διάφορες Ομολογίες και θρησκείες, εφόσον είναι καρποί της επενέργειας του σπερματικού θείου λόγου που «φωτίζει πάντα άνθρωπον ερχόμενον εις τον κόσμον» δεν είναι αντίθετο με τον Χριστιανισμό και ιδιαίτερα με την Ορθοδοξία, αλλά μπορεί να θεωρηθεί χριστιανικό και ορθόδοξο με την ίδια ακριβώς έννοια που ο Ιουστίνος θεώρησε ως χριστιανικό οτιδήποτε καλό υπάρχει μέσα στον Ελληνισμό, διατυπώνοντας την παραπάνω πρωτότυπη και κλασσική του θέση: «Ὅσα... παρ' ἡμῶν καλὰ εἰσὶν ἐν τῇ Κρίσει, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν» (Iustinus Martyr, *Dialogue with Trypho*, 126). Άλλωστε αυτή καθ' εαυτή η διατύπωση και μόνο της θέσης του αυτής, παρά το γεγονός ότι υπαγορεύθηκε από την προσπάθειά του να αξιολογήσει εξ απόψεως χριστιανικής την ελληνική φιλοσοφία και ποίηση, υπερβαίνει τα στενά όρια του Ελληνισμού και αποκτά παγκόσμια και καθολική σημασία.

Εδώ όμως χρειάζεται προς αποφυγή παρανοήσεων μια διευκρίνιση: Ποια είναι αυτά τα «καλώς ειρημένα», και μάλιστα «παρά πάσι», ώστε να μπορούν να θεωρούνται χριστιανικά και ορθόδοξα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει, όπως αντιλαμβανόμαστε, όχι μόνο πολύ καλή γνώση της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, αλλά και οξυμμένο θεολογικό και πνευματικό αισθητήριο, για να μπορέσει ο ορθόδοξος θεολόγος που διαλέγεται είτε σε διαχριστιανικό είτε σε διαθρησκειακό επίπεδο να διακρίνει τί από το πλήθος των στοιχείων που συνθέτουν την ιδιοπροσωπία μιας χριστιανικής Ομολογίας ή θρησκείας είναι «καλώς ειρημένο» και συνιστά μια επί μέρους αλήθεια που ανταποκρίνεται στην πληρότητα της αλήθειας που υπάρχει στην Εκκλησία και τί όχι. Με άλλα λόγια το κριτήριο για το αν κάτι είναι

«καλώς ειρημένο» ή όχι δεν είναι άλλο από το ίδιο το περιεχόμενο της ορθοδόξου πίστεως, προς το οποίο θα πρέπει να ανταποκρίνεται κάθε θεωρούμενη ως επί μέρους αλήθεια μιας άλλης χριστιανικής Ομολογίας ή θρησκείας. Πάντως οποιαδήποτε επί μέρους αλήθεια και να είναι αυτή, δεν θα πρέπει να θεωρείται ξένη και απορριπτέα, επειδή συμβαίνει να αποτελεί στοιχείο μιας ετερόδοξης Ομολογίας ή μιας άλλης θρησκείας, αλλά να θεωρείται χριστιανική και ορθόδοξη, ακριβώς επειδή είναι προϊόν του ίδιου Λόγου που ενεργεί πλήρως ως σαρκωμένος Λόγος μέσα στην Εκκλησία και μόνο ως σπερματικός λόγος εκτός αυτής.

Το πόσο σημαντική και επιβεβλημένη είναι η στάση αυτή για το διαχριστιανικό και διαθρησκευτικό διάλογο, αλλά και για την ιεραποστολή εν γένει, φαίνεται από τον παρόμοιο τρόπο, με τον οποίο συμπεριφέρθηκε ήδη πριν από τον Ιουστίνο ο απόστολος Παύλος έναντι των Αθηναίων κατά το λόγο που εκφώνησε στον Άρειο Πάγο, υιοθετώντας και κατανοώντας, ως γνωστόν, βιβλικά τις στωικές αντιλήψεις των ποιητών Άρατου και Ψευδο-Επιμενίδη, προκειμένου να προβάλλει τη χριστιανική διδασκαλία για την πανταχού παρουσία του Θεού και τη σχέση του με το ανθρώπινο γένος²⁷. Η στάση όμως αυτή είναι πολύ περισσότερο σημαντική και επιβεβλημένη, όταν δεν υπαγορεύεται απλώς από μια ιεραποστολική τακτική ή από μια δεοντολογία του διαλόγου, αλλά από μια θεολογία, όπως εν προκειμένω αυτή του Ιουστίνου για το «σπερματικό λόγο».

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι το γεγονός ότι η στάση αυτή, που υπαγορεύει η θεολογία του «σπερματικού λόγου», οδηγεί στην απόρριψη της ομολογιακής ή θρησκευτικής αποκλειστικότητας (Exclusivismus) δεν σημαίνει κατ' ανάγκην την αποδοχή μιας περιεκτικής αντίληψης για το Χριστιανισμό ή την Ορθοδοξία (Inklusivismus). Μπορεί βεβαίως κάποιες χριστιανικές ή ορθόδοξες αλήθειες να απαντούν ως καρποί της επενέργειας του σπερματικού λόγου και σε άλλες θρησκείες ή ομολογίες αντίστοιχα, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι σχετικοποιείται η σημασία και η αξία του Χριστιανισμού ή της Ορθοδοξίας. Κι' αυτό γιατί οι αλήθειες αυτές κατά τον Ιουστίνο αποκτούν το πραγματικό τους νόημα και τη σωτηριώδη προοπτική τους μόνο εντός της Εκκλησίας, όπου υπάρχει η πληρότητα και η αυθεντικότητα της αποκεκαλυμμένης θείας αλήθειας. Άλλωστε, όπως είπαμε, το κριτήριο για το αν κάτι από τα στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενο των διαφόρων θρησκειών ή ομολογιών είναι «καλώς ειρημένο» ή όχι δεν είναι άλλο από την αποκεκαλυμμένη θεία αλήθεια που φυλάσσεται μέσα στην Εκκλησία. Υπό τις προϋποθέσεις λοιπόν

²⁷ Βλ. Πράξ. 17,28. Βλ. επίσης Β. Χ. Ιωαννίδου, *Ο Απόστολος Παύλος και οι Στωικοί φιλόσοφοι (Αι ιδέαι αυτών περί θείου προορισμού και περί ανθρωπίνης ελευθερίας)*, Αθήναι 1957, σ. 177 εξ.· Π. Κ. Χρήστου, «Ο Απόστολος Παύλος και το τετράστιχον του Επιμενίδου», στο *Θεολογικά Μελετήματα Ι (Αρχαί της Χριστιανικής Γραμματείας)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 79 κ.ε.

αυτές υπερβαίνεται πράγματι τόσο η αντίληψη μιας ομολογιακής ή θρησκευτικής αποκλειστικότητας όσο και η αντίληψη μιας ομολογιακής ή θρησκευτικής περιεκτικότητας, χωρίς να διακυβεύεται η ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα όσων τυχόν μετέχουν στους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους που διεξάγει η σύγχρονη Ορθοδοξία.

Συμπέρασμα

Ύστερα από όσα είπαμε, έγινε, πιστεύουμε, κατανοητό ότι η θεολογία του «σπερματικού λόγου» που αποτέλεσε τη βάση για το διάλογο του φιλοσόφου και μάρτυρα Ιουστίνου με τον Ελληνισμό αποτελεί το πιο κατάλληλο θεολογικό υπόβαθρο για τους διαχριστιανικούς και κυρίως τους διαθρησκευτικούς διαλόγους που διεξάγει στην εποχή μας η Ορθόδοξη Εκκλησία. Πρόκειται για μια θεολογία, η οποία εκτός των άλλων υπαγορεύει επίσης και τη σωστή ιεραποστολική τακτική της Ορθοδοξίας ανά τον κόσμο, αντίστοιχη με αυτήν που εφήρμοσε στην Αθήνα ο Απ. Παύλος.

Εφαρμόζοντας, πιστεύουμε, στην πράξη τη θεολογία αυτή και ακολουθώντας το παράδειγμα του Ιουστίνου η σύγχρονη Ορθοδοξία αποφεύγει τη θρησκευτική απαξίωση τόσο των ανθρώπων, με τους οποίους διαλέγεται, όσο και της διαφορετικής Ομολογίας ή θρησκείας, την οποία πρεσβεύουν, χωρίς ταυτόχρονα να διατρέχει τον κίνδυνο του δογματικού ή θρησκευτικού συγκρητισμού. Άλλωστε η θεολογία αυτή ανταποκρίνεται πλήρως στην ίδια τη φύση της Ορθοδοξίας, αφού η ιστορία και η παράδοσή της μαρτυρούν περίτρανα ότι ο σεβασμός των ανθρώπων με διαφορετική θρησκευτική πίστη είναι βαθειά ριζωμένος μέσα στη συνείδηση και τη μακραίωνη πρακτική της.